

УДК 349.4

І. Каракаш,кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВІДРОДЖЕННЯ КУОРТУ КУЯЛЬНИК І КУЯЛЬНИЦЬКОГО ЛИМАНУ

Загальновідомо, що на березі Куяльницького лиману, у 13 км від центра м. Одеси, розташований бальнеологічний грязьовий курорт Куяльник, що входить в Одеську групу курортів. Курорт Куяльник є одним з найстаріших в країні бальнеогрязьових курортів. Він був створений у 1833 році за ініціативою доктора медицини та дивізіонного лікаря управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернаторства Ераста Степановича Андріївського (1809-1872), який одночасно був домашнім лікарем графа і світлішого князя М.С. Воронцова (1782-1856) протягом 20-ти років. Цілющі властивості місцевої грязі в поєднанні з солоною водою швидко здобули славу Куяльнику по всій Російській імперії. Тому з 1870-х років починається славетна історія курорту Куяльник, куди навіть підвели залізницю і побудували невеликий вокзал. А у 1894 році була побудована найбільша в тодішній Росії грязелікарня для лікування грязьовими процедурами та соленими ваннами [1].

Поряд з лікувальним значенням Куяльницький курорт викликає певний інтерес як перший курортний заклад в Одеській групі курортів. Тут для лікування застосовувалися мулово-сульфідні грязі, ропа Куяльницького лиману та два типи мінеральної води: з джерела палеогенового горизонту для зовнішнього застосування, а в бюветі курорту для внутрішнього вжитку використовується мінеральна вода Сарматського горизонту Куяльницького родовища [2]. А у другій половині ХХ століття курорт прославився своєю мінеральною водою «Куяльник» столового типу. Побудований завод з видобуду мінеральної води кожного року

випускав до 30-ти млн. пляшок цілющої води. Одночасно береги Куяльницького лиману давно визнані місцевими жителями та приїжджаючими гостями у якості оздоровчої та рекреаційної території. А з 2004 року на схилах берегів лиману проводяться змагання з авторалі «Кубок лиманів». Наведене свідчить про багатоаспектне значення курорту Куяльник та прилеглої території.

Проте Куяльник у якості курорту не може існувати без Куяльницького лиману, який є унікальним водним об'єктом загальнодержавного і світового значення, віднесений до категорії лікувальних. Він має значні бальнеологічні, лікувальні, рекреаційні, туристичні природні ресурси, що складають потужний потенціал соціально-економічного розвитку Одеської області та України в цілому. Куяльницький лиман (до 1917 року Андріївський лиман) розташований у 3-х км на північний захід від узбережжя Одеської затоки Чорного моря. Площа лиману складає 56-60 км², довжина – 28 км, найбільша ширина – 3 км, середня глибина близько 3 м (від 0,5 до 7 м в минулі роки). Температура води влітку – до 28-30°. Відокремлений від моря піщаним пересипом довжиною до 3 км.

Назва лиману, на думку ряду дослідників, пов'язана з високою концентрацією солі у воді й походить від тюркського слова «куянлик» – густий або «куюлук» – ямковий. Можливо, це пов'язано з тим, що в районі Куяльницького лиману розташована найнижча точка регіональної приморської території – мінус п'ять метрів від рівня моря. За твердженням російського лінгвіста О.І. Соболевського (1856-1929), у ста-

родавніх слов'ян так називали «причали човнів», або «пристані» [3].

У давні часи на місці лиману проходило гирло річки Великий Куяльник. Згодом гирло перетворилося на затоку Чорного моря, а потім відкладення річкового і морського піску сформували пересип, і затока перетворилася на лиман. Відділення від моря сталося приблизно в XIV столітті, тобто значно пізніше, ніж відділення розташованого поблизу Хаджибейського лиману. Про це можна судити хоча б по тому, що пересип у Куяльника в три рази вужче, ніж у Хаджибея. Після відділення Куяльницького лиману від Чорного моря солоність води в лимані почала зростати. В результаті з середині XIX століття лиман був великим соляним промислом, а на його берегах регулярно з'являлися чумаки. У 1860-х роках сіль на Куяльницькому лимані стали видобувати промисловим способом.

Відомий підприємець М.О. Новосельський (1818-1898) одержав Куяльник в оренду на 25 років і перетворив лиман у соляний промисел з щорічним видобуванням до 3-4 пудів солі. Про масштаби цієї справи можна судити із сумою статутного капіталу акціонерного товариства, очолюваного майбутнім міським головою в один мільйон тодішніх рублів, що дорівнювало вартості першокласного броненосця. Тільки поява конкуренції у вигляді більш дешевої кам'яної солі, що видобувається в лиманах Криму та шахтах Артемівська, призвело солевидобуток на Одеських лиманах до значного скорочення, хоча сіль в Куяльницькому лимані добувалась до початку 30-х років XX століття. Проте на початку XX століття окреслилися дві проблеми Одеських лиманів: Куяльницький періодично мілів і пересихав, а Хаджибейський, навпаки, виходив з берегів і затоплював усю округу, включаючи район Пересипі м. Одеси.

Рівень води у Куяльницькому лимані і його солоність регулярно зазнавали суттєвих коливань. Багаторічні спостереження, саме в період з 1878 по 1968 роки, свідчать про те, що солоність в лимані коливалася від 29 до 269 проміле. У роки з високою солоністю на дно лиману

в осад випадала сіль, до речі, у даний час солоність води складає близько до 75%. В посушливі роки, коли пересихала річка Великий Куяльник, площа водойми зменшувалася майже вдвічі. Саме з цієї причини двічі, в 1906-1907 і 1925-1926 роках, для порятунку лиману від пересихання в нього через спеціально прориті канали запускалася морська вода [4]. За останні 3-5 років має місце прискорене пересихання лиману у зв'язку з тим, що ще 10-15 років тому в лиман впадала річка Великий Куяльник. Тепер вона вже не тече, зокрема з тієї причини, що вода з її русла розібрана на шляху течі. Так, у 2012 році рівень Куяльницького лиману був найменшим за останні кілька десятиріч років, а солоність досягла до 390 грам на літр [5].

Значну цінність Куяльницького лиману та прилеглої території, як у минулому, так і у даний час, складає унікальна флора і фауна. У минулі часи в лимані водилася риба. У даний час єдиними живими організмами, крім бактерій, що мешкають в Куяльницькому лимані, є жаброногий рачок артемія і личинки комара мотиль. Проте навколо на території курорту і на схилах лиману збереглися унікальні ділянки ковилового степу. Тут зустрічається голосемяник одеський (леонтьїца одеська), ендемік, що росте переважно в Одеській області, горирець весняний, ірис болотний, тюльпан шренка, мишачий гіацинт тощо.

З представників фауни можна зустріти борсука, степового тхора, лисицю, кам'яну куницю. Особливо різноманітним тут є світ пернатих, що на островах і у верхів'ях лиману утворює свої багатотисячні поселення. До них відносяться такі птахи, як крячки, чайки і кулики. На прольоті зустрічаються сірий журавель, журавель степовий, чорна лелека, великий і середній кроншнепи і одна з найбільш маловивчених птахів – авдотка. Життєво важливе значення для пернатих Куяльницький лиман набуває взимку. Через високу солоність вода при незначних морозах не замерзає, тому сюди на зимівлю злітаються зграї водоплавних птахів [6].

Куяльницький лиман та прилегла територія являє собою неабиякий історичний інтерес. Саме на території селища Куяльник виявлені залишки городища, заснування якого відносять до початку першого тисячоліття до нашої ери. В околицях Куяльницького лиману виявлені скіфські кургани і залишки грецького поселення III-IV століть до нашої ери. На початку другого тисячоліття нашої ери цю місцевість довгий час контролювали монголо-татари, які називали лиман Кунгаліком. За історичними даними на плато, що підноситься на лівому березі лиману, у 1300 році відбулася битва між нащадками Чингізхана – ханом Золотої орди Ногаєм і темником Тохтой – за право панувати в Причорномор'ї [7]. Історики також припускають, що на прилеглій до Куяльнику Жеваховій горі було давнє поселення, а на березі лиману знаходилася одна з пристаней жвавого торгового шляху Київської Русі, водний шлях між річками Рось – Південний Буг – Кодима – Великий Куяльник, і далі до берегів Болгарії та Греції. Перевага цього шляху полягала у тому, що навантажені товарами човни йшли до Чорного моря, минаючи дніпровські пороги без перевантаження.

Проте у даний час Куяльницький лиман перетворився в неглибоку калюжу і знаходиться на межі загибелі. Протягом останнього десятиріччя екологічний стан Куяльницького лиману залишається глибоко кризовим. Катастрофічне обміління лиману, збільшення солоності його ропи та грязей створює загрозу його повного зникнення. Високий і неконтрольований рівень використання малих річок для іригації у відносно недалекому минулому призвів до штучного зменшення їх стоку та обміління лиману. Крім цього, одним з несприятливих факторів, що веде до пересихання лиману, є незаконний видобуток піску на схилах лиману. Як наслідок річка Великий Куяльник, що впадав в лиман, перекрита насипами для проїзду самоскидів. Біля села Адамівка в руслі річки вириті величезні котловани, у зв'язку з чим виникла загроза руйнування схилів річки і втрати лікувальних

і рекреаційних ресурсів Куяльницького лиману.

Свою негативну роль зіграли численні ставки і дамби, зведені в руслі річки Великий Куяльник та в долині річок, струмків і балок, які перешкоджають доступу води в лиман. Водозбірна площа таких річок включає Ананієвський, Іванівський, Котовський та Ширяєвський райони Одеської області. Слід також зазначити, що продовжується видобуток цілющої грязі промисловим способом «варварським» методами вичерпування її з оголених ділянок дна лиману на глибину до півтора метра. Крім цього, через аномальну спеку, стверджують експерти [8], вода лиману поступово випаровується, а поповнення відбувається тільки за рахунок опадів, що не може компенсувати навіть випаровування води. Як наслідок у водоймі почала випадати сіль, а рівень води у 2012 році зменшився майже у три рази в порівнянні з минулими роками.

Наведені чинники призвели Куяльницький лиман до кризового екологічного стану, стали гострими як ніколи раніше і утворили перспективи знищення унікального курорту Куяльник. З метою врятування водойми фахівці пропонують з'єднати лиман з Одеським затокою. В іншому випадку, на думку вчених-екологів, Куяльницький лиман може загинути вже у 2014-2015 роках [9]. Одночасно вчені попереджають, що постійний приток солоної морської води може стати причиною ще більшого підвищення концентрації солі в лимані [10].

Інший шлях порятунку Куяльницького лиману від утворення «соляної пустелі» пропонують вчені Одеського екологічного університету. Він полягає в упорядкуванні стоку річки Великий Куяльник, припиненні незаконного видобутку піску та створенні ландшафтного парку навколо лиману. Проте тільки Одеська міськрада і адміністрація Іванівського району висловили свою принципову згоду щодо створення ландшафтного парку навколо лиману. Остаточне вирішення питання про надання Куяльнику заповідного статусу у даний

час надійно заблоковано бюрократичними перепонами адміністрацій Біляївського та Комінтернівського районів.

Безумовно, на сучасний стан Куяльницького лиману суттєво вплинула невизначеність правового положення самого курорту Куяльник. Справа в тім, що Законом України «Про курорти» від 5 жовтня 2000 року [11] визначені правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку курортів в Україні. Його положення спрямовані на забезпечення використання й охорону природних територій курортів та їх природних лікувальних ресурсів з метою створення сприятливих умов для лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та оздоровлення і відпочинку людей.

У ст. 1 цього Закону передбачено, що курортом є освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні. Вказаним Законом також визначена лікувально-оздоровча місцевість, до якої відноситься природна територія, що має мінеральні та термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропу лиманів та озер, кліматичні та інші природні умови, сприятливі для лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. Безумовно, курорт Куяльник відповідає усім наведеним законодавчим вимогам. Так, 1982 році тут були зведені та прийняті в експлуатацію три величезних санаторія більше ніж на 1000 місць з відповідними об'єктами лікувальної, рекреаційної, розважальної та іншої інфраструктури. У даний час на курорті функціонує лише клінічний санаторій ім. Пирогова, що належить до профспілкових закладів (ЗАТ Укрпрофоздоровниця).

Проте, відповідно до ст. 4 зазначеного Закону, за характером природних лікувальних ресурсів курорти України поділяються на курорти державного та

місцевого значення. До курортів державного значення належать природні території, що мають особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси і використовуються з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. До курортів місцевого значення належать природні території, що мають загальнопоширені природні лікувальні ресурси і використовуються з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

За ч. 4 і 5 ст. 11 Закону «Про курорти» рішення про оголошення природних територій курортними територіями державного значення приймає Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України, а рішення про оголошення природних територій курортними територіями місцевого значення приймають Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські ради за поданням відповідно Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. У даний час немає відомостей про прийняття відповідного рішення про приведення у відповідність з чинним законодавством правового становища курорту Куяльник ані Верховною Радою України, ані Одеською обласною радою. У зв'язку з наведеним юридично оформлена належність курорту Куяльник до курорту державного значення або до курорту місцевого значення залишається невизначеною, тобто, строго кажучи, курорт Куяльник «нічийний». Отже, при такому правовому стані курорту чи варто дивуватись його фактичному стану?

Одночасно слід зазначити, що правовому регулюванню використання та охороні курортів, крім Закону «Про курорти», присвячено чимало законодавчих актів, зокрема: Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 року [12], Водний кодекс України від 6 червня 1995 року [13], Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року [14], Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року [15],

«Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 року [16], «Про екологічну експертизу» від 9 лютого 1995 року [17], «Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курорт-тополіс Трускавець» від 18 березня 1999 року [18], постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до курортних» № 1576 від 28 грудня 1996 року із змінами, внесеними згідно з постановою КМУ № 1391 від 15 грудня 1997 року (в яких селище Куяльник не зазначений), «Про затвердження переліку водних об'єктів, що відносяться до категорії лікувальних» № 1499 від 11 грудня 1996 року, «Про комплексну програму соціально-економічного розвитку Великої Ялти як курорту загальнодержавного значення» № 9 від 5 січня 1998 року, «Про затвердження Порядку створення і ведення Державного кадастру природних територій курортів» № 562 від 23 травня 2001 року, «Про затвердження Загального положення про санаторно-курортний заклад» № 805 від 11 липня 2001 року, «Про затвердження Порядку створення і ведення Державного кадастру природних лікувальних ресурсів» № 872 від 26 липня 2001 року тощо.

У різні часи були прийняті та досі діють спеціальні урядові постанови, які присвячені використанню й охорони курортно-оздоровчих і рекреаційних територій в Одеській області. До них відносяться постанова Ради Міністрів Української РСР «Про межі округу і зон санітарної охорони курорту Куяльник в Одеській області» № 102 від 7 березня 1985 року, постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо поліпшення роботи з використання і охорони території курортно-оздоровчого та рекреаційного призначення в Одеській області» № 1900 від 10 грудня 2003 року та інші нормативно-правові акти.

Постановою Ради Міністрів Української РСР від 7 березня 1985 року були затверджені межі округу і зони санітарної охорони курорту Куяльник та план санітарно-оздоровчих заходів на курорт-

ній території. Виконання заходів постанови було покладено на Міністерство охорони здоров'я Української РСР, Державний комітет Української РСР з охорони природи, Держгіртехнагляд Української РСР, Українську республіканську раду з управління курортами профспілок та Одеський обласний виконавчий комітет, які давно реорганізовані, а окремі з них взагалі припинили своє існування. У зв'язку з цим впродовж тривалого часу положення, передбачені урядовою постановою, не виконувались. Зокрема, межі округу санітарної охорони курорту Куяльник та межі його водоохоронних зон і понині не винесено в натуру (не визначені на місцевості). Проте вказана постанова має певне позитивне значення для виявлення правового положення курорту Куяльник. Він нібито свідчить про те, що Куяльницький курорт є курортом державного значення.

З іншого боку, існує чимало рішень щодо використання, охорони та відтворення ресурсів Куяльницького лиману та самого курорту Куяльник, прийнятих Одеською обласною радою. Так, регіональною програмою збереження та відновлення водних ресурсів у басейні Куяльницького лиману на 2012-2016 року, затвердженою рішенням Одеської обласної ради від 28 жовтня 2011 року № 270-VI, передбачено збереження унікального водного об'єкта та раціонального використання курортних лікувальних ресурсів. При цьому фінансування заходів регіональної програми в основному мають здійснюватись за рахунок обласного бюджету, що надає підстави вважати курортний заклад курортом місцевого значення.

Таким чином, ані вказаною постановою Ради Міністрів Української РСР, ані чисельними рішеннями стосовно Куяльницького лиману та курорту Куяльник, які прийняті Одеською обласною радою, не встановлений вид і статус курорту Куяльник. Крім цього, вони давно не відповідають вимогам чинного українського законодавства. Тому необхідність приведення правового положення Куяльницького курорту у відповідність з вимогами

сучасного курортного законодавства вимагає негайного визначення його статусу на загальнодержавному рівні, як це зроблено стосовно курортів Бердянська [19], Слов'янська [20], Хмільника [21], Скадовська [22], Миргорода [23] та інших курортних місцевостей.

Слід зазначити, що 18 вересня 2012 року Президент України доручив Кабінету Міністрів України забезпечити виконання комплексних проектів, спрямованих на збереження Куяльницького лиману, передбачити фінансування і будівництво необхідних об'єктів, а також розробку державної програми щодо збереження лиманів Північно-західного Причорномор'я. Проте вказані президентські доручення, а також рішення, прийняті органами місцевого самоврядування, залишилися нереалізованими.

Враховуючи тривалу невизначеність юридичного стану курорту Куяльник та багаторічні безрезультатні дискусії навколо Куяльницького лиману, Президент Національного університету «Одеська юридична академія», Народний депутат України С.В. Ківалов 11 листопада 2013 року поставив перед кафедрою аграрного, земельного та права невідкладне завдання (протягом тижня) розробити проект Закону України про правове положення курорту Куяльник. Для кафедри таке завдання не було складним у зв'язку з тим, що чимало фахівців викладацького складу на протязі тривалого часу ретельно відслідковують цю регіональну екологічну проблему. Тим не менш не вдалося уникнути гострих і тривалих дискусій щодо концепції законопроекту, а саме: статусний законопроект чи законопроект – система правових норм. Отже, керуючись вимогами сучасного курортного законодавства, розробники обрали перший варіант з використанням діючих Законів України стосовно курортів Бердянська, Миргорода, Скадовська, Слов'янська, Хмільника та інших курортних законів. Це надало можливість вже 15 листопада 2013 року надати Народному депутату України С.В. Ківалову проект Закону «Про оголошення природних територій

Куяльницького лиману Одеської області курортом державного значення».

Безумовно, прийняття законопроекту має відбутися шляхом реалізації повноважень, покладених чинним курортним законодавством на Верховну Раду України. Метою прийняття запропонованого законопроекту є оголошення природної території Куяльницького лиману Одеської області курортом державного значення та затвердження округу і зон санітарної охорони курорту Куяльник. Його прийняття має створити сприятливі умови для відновлення і збереження, раціонального використання й ефективної охорони наявних бальнеологічних, лікувальних і рекреаційних ресурсів, а також сприяти розвитку курортної місцевості та її інфраструктури.

Прийняття Закону «Про оголошення природної території Куяльницького лиману Одеської області курортом державного значення» має забезпечити виконання наступних еколого-правових та соціально-економічних завдань: визначення правового положення курорту Куяльник як курорту державного значення; вжиття невідкладних і більш дієвих заходів щодо відтворення, збереження та охорони унікального природного комплексу Куяльницького лиману на загальнодержавному рівні; сприяння розвитку інфраструктури курортної місцевості та підвищенню інвестиційної привабливості курорту, у т.ч. для іноземних інвестицій; утворення надійної правової основи створення належних умов для лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань, оздоровлення та відпочинку громадян; поступове зростання кількості вилікуваних і оздоровлених осіб та доведення їх чисельності до показників минулих часів; зростання доходності і підвищення рентабельності курорту та збільшення бюджетних надходжень від його діяльності тощо.

Слід зазначити, що вже 20 листопада 2013 року проект Закону України «Про оголошення природної території Куяльницького лиману Одеської області курортом державного значення» був поданий Народним депутатом України

С.В. Ківаловим до розгляду профільними комітетами Верховної Ради України. Приємним є також той факт, що законопроект підтримала більшість депутатів парламенту від Одеського регіону. Така підтримка законопроекту всилає високий оптимізм стосовно його розгляду та прийняття у найближчій перспективі. Безумовно, після прийняття запропонованого законодавчого акту має розпочатися конкретна робота щодо його реалізації. Зокрема, на нашу думку, настане нагальна потреба у розробці відповідної урядової постанови, а може і комплексної програми щодо відродження Куяльницького лиману та розвитку курорту Куяльник.

Ключові слова: курорт, курортна місцевість, лікувальні, оздоровчі та рекреаційні ресурси, правове становище курорту.

У статті розглядаються питання стосовно становлення та розвитку курорту Куяльник як першого курортного закладу в Одеській групі курортів та використання природних ресурсів Куяльницького лиману у лікувальних, оздоровчих і рекреаційних цілях. Підкреслюється, що курорт Куяльник не може існувати без Куяльницького лиману, який є унікальним водним об'єктом. Тому сучасний екологічно кризовий стан лиману поставив під загрозу існування широко визнаного курорту національного і світового значення. Проте на фактичний стан Куяльницького лиману вплинули не тільки негативні наслідки господарської діяльності, а і тривала невизначеність правового положення самого курорту Куяльник, як цього вимагає Закон «Про курорти» від 5 жовтня 2000 року. У зв'язку з цим вноситься аргументована пропозиція про прийняття спеціального Закону України «Про оголошення природної території Куяльницького лиману Одеської області курортом державного значення».

В статті розглядаються питання становлення і розвитку курорта

Куяльник как первого курортного учреждения в Одесской группе курортов и использования природных ресурсов Куяльницкого лимана в лечебных, оздоровительных и рекреационных целях. Подчеркивается, что курорт Куяльник не может существовать без Куяльницкого лимана, который является уникальным водным объектом. Поэтому современное экологически кризисное состояние лимана поставило под угрозу существование широко признанного курорта национального и мирового значения. Однако на фактическое состояние Куяльницкого лимана повлияли не только негативные последствия хозяйственной деятельности, но и длительная неопределенность правового положения самого курорта Куяльник, как этого требует Закон «О курортах» от 5 октября 2000 года. В связи с этим вносится аргументированное предложение о принятии специального Закона Украины «Об объявлении природной территории Куяльницкого лимана Одесской области курортом государственного значения».

The article examines the formation and development of the resort as a first resort Kuyalnik institutions in Odessa group of resorts and natural resources Kuyal'nitskogo estuary in medical, health and recreational purposes. Emphasizes that the resort Kuyalnik can not exist without Kuyal'nitskogo estuary, which is a unique water body. Therefore modern environmentally critical condition of the estuary jeopardize the existence of the well-recognized resort of national and global significance. However, the actual state of the estuary Kuyal'nitskogo influenced not only the negative effects of economic activity, but also long-term uncertainty of the legal status of the resort Kuyalnik as required by the Law «On the resorts». In connection with this paid reasoned proposal for the adoption of a special law of Ukraine «On the declaration of a natural area Kuyal'nitskogo estuary Odessa region resort of national importance».

Література

1. Курорты Одессы. – Одесса, 1973.
2. Курорты: Энциклопедический словарь / Гл. ред. Е.И. Чазов. – М., 1983. – 592 с.
3. Соболевский А.И. Лингвистические и археологические исследования. Вып. 1-3. – Варшава, 1910-1914.
4. Зелинский И.П., Черкез Е.А., Шмуратко В.И. Роль тектонической разблоченности в формировании инженерно-геологических и сейсмических процессов на территории Одессы // 36. наук. праць НГА України. – Дніпропетровськ, 1999. – Т. 1. № 6. – С. 188–192.
5. Степаненко С.Н. Причины обмеления Куяльнического лимана и пути его спасения / С.Н. Степаненко. – Одесса : Экология, 2013. – 36 с.
6. Дятлов С.Е., Лецинский А.О. Одесские лиманы: Краеведческие очерки. – Одесса : Маяк, 1980. – 72 с.
7. Саркисян К.С., Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают. Изд. 3-е, перераб. и доп. – Одесса : Маяк, 1972. – 248 с.
8. Шмуратко В.И., Черкез Е.А. Ротационная динамика и режим уровня смежных водоносных горизонтов на территории Одессы // Ресурсы подземных вод: Современные проблемы изучения и использования: Материалы международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения Б.И. Куделина. – М., 2010. – С. 165–170.
9. Козлова Т.В., Черкез Е.А., Шмуратко В.И. Микроблоковая геодинамика на территории Одессы и скорость осевого вращения Земли. Міжвідомчий науково-технічний збірник наукових праць / Державне підприємство «НДІБК» Мінрегіонбуду України. Вип. 75: в 2-х кн.: Книга 1. – Київ: 2011. – С. 271–276.
10. Эннан А.А., Шихалеева Г.Н., Бабинец С.К. и др. Особенности ионно-солевого состава воды Куяльнического лимана // Вісник ОНУ. Т. 11. Вып. 2, Химия, 2006. – С. 67–74.
11. Про курорты: Законом України від 5 жовтня 2000 року // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50. – Ст. 435.
12. Основы законодательства Украины про охрану здоров'я від 19 листопада 1992 року // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.
13. Водний кодекс України від 6 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 24. – Ст. 189.
14. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 року // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
15. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.
16. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – Ст. 218.
17. Про екологічну експертизу: Закон України від 9 лютого 1995 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – Ст. 54.
18. Про спеціальну економічну зону туристсько-рекреаційного типу «Курорт-поліс Трускавець». Закон України від 18 березня 1999 року // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 18. – Ст. 139.
19. Про оголошення природних територій міста Бердянська Запорізької області курортом державного значення: Закон України від 11 січня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 9. – Ст. 174.
20. Про оголошення природних територій міста Слов'янська Донецької області курортом державного значення: Закон України від 19 квітня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 43. – Ст. 440.
21. Про оголошення природних територій міста Хмільника Вінницької області курортом державного значення: Закон України від 12 травня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 44. – Ст. 475.
22. Про оголошення природних територій міста Скадовська Херсонської області курортом державного значення: Закон України від 6 вересня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44. – Ст. 15. Ст. 94.
23. Про оголошення природних територій міста Миргорода Полтавської області курортом державного значення: Закон України від 6 вересня 2011 року // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 44. – Ст. 15. Ст. 95.

